Tussen Oost en West

De oorlogsherinneringen van migrantenvrouwen en -mannen tijdens de Koude Oorlog[1]

Machteld Venken
KATHOLIEKE UNIVERSITEIT LEUVEN

[nl]
DIT ARTIKEL plaatst de betekenisgeving van de oorlogservaringen van geallieerde soldaten van Polen en van Ostarbeiterinnen tijdens hun vestigingsproces in België centraal. Niet alleen de oorlogservaringen zelf, maar ook de veranderende posities van deze migranten in hun thuis- en gastsamenleving doorheen de tijd, bepalen hoe zij zich de oorlog herinnerden. Het artikel vertrekt vanuit de marginale positie van migranten in de publieke oorlogsherinnering van zowel thuis- als gastsamenleving om zowel de interactie van marginale en dominante spelers van oorlogsherinnering als de gevolgen hiervan voor groepsherinneringen onder migranten te analyseren. Zo kan worden nagegaan hoe deze migranten een plaats verworven in of werden uitgesloten van de publieke oorlogsherinnering in hun thuis- en gastsamenleving. De Koude Oorlogscontext en genderconstructies waren duidelijk beslissende factoren voor de constructie en articulatie van oorlogsherinneringen bij de be-

[fr]
Entre Est et Ouest. Les souvenirs de guerre des hommes et des femmes migrants pendant la Guerre Froide | CET ARTICLE aborde la signification des expériences de guerre des soldats polonais et des travailleuses venues de l'Est au cours de leur processus d'installation en Belgique. Ce ne sont pas seulement les expériences de guerre en tant que telles qui déterminent la manière dont ils se souviennent de la guerre mais aussi les positions mouvantes de ces migrant-e-s dans leur communauté d'accueil et d'origine à travers le temps. L'article part de la position marginale qu'occupent les migrant-e-s dans les souvenirs collectifs de guerre au sein de leur communauté d'accueil et d'origine. Il analyse l'interaction entre acteurs marginaux et dominants des souvenirs de guerre ainsi que les conséquences de cette interaction sur les souvenirs de groupe des migrant-e-s. On peut ainsi examiner la manière dont ces migrant-e-s ont acquis une place dans les souvenirs de guerre de leur communauté

studeerde migranten. De oorlogservaringen en karakteristieken van Polen en Ostarbeiterinnen waren reeds erg verschillend, maar de Koude Oorlog en genderconstructies bepaalden bijkomend de plaats die de bestudeerde migranten in de narratieven en arena's van oorlogsherinnering kregen/innamen, zowel in hun thuis- als hun gastsamenleving. Geallieerde oud-strijders van Polen genoten zonder twijfel van gunstigere omstandigheden dan voormalige Ostarbeiterinnen om hun oorlogsherinneringen te ontwikkelen en uit te drukken.

d'accueil et d'origine ou en ont été exclus. Le contexte de la Guerre Froide et les constructions genrées ont été clairement des facteurs décisifs pour la construction et l'articulation des souvenirs de guerre chez les migrant-e-s interrogé-e-s. Les expériences de guerre et les caractéristiques des deux catégories étaient déjà très différents au départ mais la Guerre Froide et les constructions genrées ont déterminé de manière accrue la place que les migrants interrogés ont reçu/conquis dans les récits et les lieux de souvenirs de guerre, tant dans la communauté d'accueil que d'origine. Les anciens combattants polonais ont bénéficié, sans aucun doute, de circonstances plus favorables que les anciennes travailleuses de l'Est pour ce qui est de développer et d'exprimer ses souvenirs de guerre.

INLEIDING

Dit artikel plaatst de betekenisgeving van de oorlogservaringen van migrantenvrouwen en -mannen tijdens hun vestigingsproces centraal. Niet alleen de oorlogservaringen zelf, maar ook de veranderende posities van deze migranten in hun thuis- en gastsamenleving doorheen de tijd, bepalen hoe zij zich de oorlog herinnerden.

De studie die aan dit artikel ten grondslag ligt, vertrekt vanuit de marginale positie van migranten in de publieke oorlogsherinnering van zowel thuis- als gastsamenleving om zowel de interactie van marginale en dominante spelers van oorlogsherinnering als de gevolgen hiervan voor groepsherinneringen onder migranten te analyseren. Zo kan worden nagegaan hoe deze migranten een plaats verworven in of werden uitgesloten van de publieke oorlogsherinnering in hun thuis- en gastsamenleving. Er wordt specifiek aandacht besteed aan de rol die gender hierin speelde tijdens de Koude Oorlog.

Deze studie is niet in de eerste plaats een geëngageerd initiatief dat tracht de oorlogsherinneringen van gemarginaliseerden uit de schaduw te halen. Wat ze wel beoogt, is te begrijpen hoe de manier waarop de Tweede Wereldoorlog in de publieke sfeer herinnerd werd tijdens de Koude Oorlog, zowel in de thuis- als gastsamenlevingen van de bestudeerde migranten, tot verschillende processen van in- en uitsluiting leidde.

TWEE MIGRANTENSTROMEN

Het onderzoek concentreert zich op twee migrantenstromen die België binnenvloeiden in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog: circa 4000 gewezen Ostarbeiterinnen van de Sovjet-Unie en circa 350 gewezen geallieerde soldaten van Polen. Ostarbeiterinnen werden vanuit de Sovjet-Unie (voornamelijk het Oekraïense deel) gedeporteerd naar het Derde Rijk en er verplicht tewerkgesteld. Sommigen leerden

daar Belgische mannen kennen, verhuisden na de bevrijding samen met hen naar België en huwden. Het merendeel van de soldaten streed in de Eerste Poolse Pantserdivisie voor de bevrijding van België in september 1944 en huwde later met een jonge vrouw in Vlaanderen (Venken 2008; Venken 2009a).

OORLOGSERVARINGEN

De migrantenvrouwen en -mannen van deze studie hadden duidelijk van elkaar verschillende oorlogservaringen. De gewezen Ostarbeiterinnen waren gedwongen arbeidsters die gegroepeerd werden en aan een vrouwonvriendelijk naziregime onderworpen werden, het merendeel van de gewezen soldaten heeft actief gevochten in een divisie die enkel uit mannen bestond. De oorlogsomstandigheden waarin deze mannen en vrouwen verkeerden maakten hen ook fysiek op een verschillende manier kwetsbaar.

Ostarbeiterinnen

Het naziregime selecteerde specifiek jonge vrouwen geboren tussen 1920 and 1926. Zij werden op transport gezet richting Nazi-Duitsland en ontvingen een stoffen lapje met het word 'Ost' op dat zij altijd op hun kleding moesten dragen (Ulrich 1986: 161-162). Deze Ostarbeiterinnen werden dan verspreid over verschillende fabrieken en boerderijen (Poljan 2002: 235). In industriële centra leefden zij in met prikkeldraad omringde geïsoleerde barakken, die zij aanvankelijk enkel onder begeleiding mochten verlaten (Ulrich 1986: 163). De leef- en werkomstandigheden van Ostarbeiterinnen op boerderijen hingen grotendeels af van de eigenaar (Grossmann).

De naziwetgeving percipieerde Ostarbeiterinnen als 'Untermenschen' en plaatste hen bijna aan het einde van de hiërarchische raciale naziladder. Zij werden enkel voorgegaan door Joden, Roma, Sinti en homoseksuelen (Poljan 2002: 104). Niet alleen werden Ostarbeiterinnen gedwongen tewerkgesteld, zij ontvingen ook slechts kleine hoeveelheden voedsel, hadden weinig toegang tot gezondheidszorg en ondergingen verbale discriminatie (Poljan 2002: 250; Ulrich 1986: 161, 163, 171). Tijdens de oorlog bestond er een omgekeerde evenredigheid tussen hun behandeling en de situatie aan het front: hoe meer militaire successen de nazi's boekten, hoe slechter ze de Ostarbeiterinnen behandelden, en vice versa (Ulrich 1993: 175). Gedurende de hele oorlog werden Ostarbeiterinnen echter strikt gescheiden van Duitsers, Westarbeiter (West-Europese vrijwilligers, gedwongen arbeiders onder een beter regime dan Ostarbeiterinnen) en krijgsgevangenen (Ulrich 1986: 286-287). Een politieverordening van augustus 1942 schreef bijvoorbeeld voor dat alles wat de solidariteit tussen Ostarbeiterinnen en mensen van andere landen kon bevorderen, verboden was (Ulrich 1986: 177).

In de realiteit, echter, stonden Ostarbeiterinnen in regelmatig contact met mensen van andere landen (Frankenberger). Mondelinge geschiedenisprojecten hebben aangetoond dat sommigen door middel van kleine handelingen trachtten het leven van Ostarbeiterinnen dragelijker te maken: Duitse collega's gaven stiekem eten tijdens het werk, Westarbeiter gooiden stukken zeep over het prikkeldraad... (Grintsjenko 2004: 94; Hoffmann; Ostrovskaja & Sjtsjerbakova 2007: 82; Sjilova 2007: 111). Over interraciale seksuele contacten en relaties, zoals de naziwetgeving die omschreef, is nog weinig geweten (Ulrich 2001: 24). Vanzelfsprekend wou het naziregime het

Duitse bloed zuiver houden van vreemde invloeden en plaatste het daarom voor Ostarbeiterinnen de doodstraf op seksueel contact met Duitsers (Ulrich 1986: 247). Reeds in het voorjaar van 1943 werden echter zo veel zwangerschappen bij Ostarbeiterinnen geregistreerd, dat men in nazikringen een decreet goedkeurde dat toestond Ostarbeiterinnen aan abortus en sterilisatie te onderwerpen en dat speciale ziekenhuizen voor zwangere Ostarbeiterinnen en crèches voor hun kinderen in het leven riep (Poljan 2002: 306; Ulrich 1986: 248). Microstudies tonen aan dat abortus niet altijd plaatsvond met de toestemming van de moeder, en dat moord op Ostarbeiterinnen en hun kinderen tot een gewone praktijk verwerd (Bock; Reiter; Schwarze; Vögel; Zegenhagen).

Het is moeilijk een dodencijfer voor Ostarbeiterinnen te geven, aangezien enkel statistieken voor het jaar 1943 voorhanden zijn. Zij registreren 14.522 Ostarbeiter(innen). Dit is ongetwijfeld een onderschatting aangezien mortaliteit in Ostarbeiterinnenziekenhuizen niet wordt meegerekend, en omdat vele Ostarbeiterinnen stierven tijdens de bombardementen aan het einde van de oorlog (Poljan 2002: 257-258). Maar zelfs zonder een accuraat dodencijfer voorhanden, kan duidelijk gesteld worden dat Ostarbeiterinnen aan een tweevoudige discriminatie onderhevig waren: op basis van hun Slavische ras, en op basis van geslacht (Ulrich 1986: 355).

Soldaten

Toen de Sovjet-Unie Polen binnenviel op 17 september 1939, verdedigde de Eerste Poolse Pantserdivisie Zuidoost Polen, maar ontvluchtte kort daarna het land en reisde via Hongarije, Roemenië en Joegoslavië per boot naar Italië, Spanje of Noord-Afrika. De meeste soldaten bereikten Frankrijk, waar zij vochten voor de verdediging van de Champagne- en Bourgognestreek in juni 1940 (Maczek 1990: 69-114). Nadat Frankrijk gevallen was, trokken zij naar Groot-Brittannië. De divisie werd daar gereorganiseerd en onder toezicht van de geallieerden geplaatst (Anoniem 1947: 22-23).

In augustus 1944 werd de divisie ingezet voor de bevrijding van Noord-Frankrijk, België, Nederland en Duitsland. Op 6 september 1944 trokken de divisiesoldaten de Belgische grens over en gedurende de volgende 16 dagen bevrijdden zij verschillende Vlaamse steden en gemeenten.[3] Hun korte aanwezigheid wijst echter geenszins op een eenvoudige bevrijdingsmars. In Tielt, bijvoorbeeld, werd stevig gevochten op het marktplein en stierven verscheidene soldaten. In totaal lieten ongeveer 400 divisiesoldaten het leven in België, 257 van hen vonden hun laatste rustplaats op het Poolse militair kerkhof van Lommel (Van Alphen 1983; Van Poucke 1990: 152-153). Hun dodenaantal is groot vergeleken met de militaire verliezen van Amerikaanse en Britse troepen op Belgisch grondgebied, maar klein in vergelijking met die van de Canadese troepen (Goddeeris 2005: 45-46).

De inwoners van Vlaamse steden en gemeenten verwelkomden de divisiesoldaten als bevrijders (Pinet; Verstockt). Het is daarom niet verwonderlijk dat velen deze soldaten onderdak aanboden. Het komt evenmin als een verrassing dat van de Belgen die onderdak aanboden, er vele tijdens de Eerste Wereldoorlog in de Ijzerstreek gevochten hadden. Vele schoonvaders van divisiesoldaten waren oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog die vaak zelfs hun dochters hadden aangemoedigd deze divisiesoldaten te ontmoeten. Talrijke divisiesoldaten werden inderdaad verliefd op jonge vrouwen uit deze steden (Kajpus & Van Dam 1996: 45-50).

DOMINANTE SPELERS VAN OORLOGSHERINNERING IN BELGIË, DE SOVJET-UNIE EN POLEN

De dominante spelers van oorlogsherinnering waren tijdens de Koude Oorlog de verschillende natiestaten en civilsocietyorganisaties. Hun voorstellingen kunnen ook wel narratieven van oorlogsherinnering genoemd worden. In wat volgt ga ik[1] in op deze dominante spelers en hun narratieven van oorlogsherinnering in België, de Sovjet-Unie en Polen. Duidelijk zal worden welke rol gender speelde bij dominante spelers en in hun narratieven, en welke gevolgen een en ander had voor de migrantenvrouwen en -mannen van deze studie.

Dominante spelers van oorlogsherinnering tijdens de Koude Oorlog

Tijdens de Koude Oorlog formuleerden de dominante spelers, natiestaten en civilsocietyorganisaties, narratieven die oorlogservaringen voorstelden in het licht van de op dat moment heersende geopolitieke crisis. De westerse wereld stelde communisme gelijk aan nazisme en beschouwde het als zijn taak deze nieuwe vorm van totalitarisme te bestrijden, terwijl aan de andere kant van het Ijzeren Gordijn de Sovjetbezorgdheid voor vrede in de wereld, gebaseerd op de bijdrage van de Sovjet-Unie in de overwinning op het fascistische naziregime, werd benadrukt (Ashplant 2000: 61; Niven 2007: 214-215). Deze narratieven zetten bepaalde oorlogservaringen in de verf, en plaatsten andere in de schaduw. In de Atlantische wereld werden er door verschillende natiestaten inspanningen gedaan om het verzet tegen het naziregime uit te vergroten en collaboratie met dat regime te marginaliseren. Tegelijkertijd werd in de Warschaupactlanden het Nazi-Sovjetpact van 1939 om Centraal-Europa te verdelen, verzwegen en werden de oorlogservaringen van soldaten uit het Rode Leger, en niet die van het Britse of Amerikaanse leger, verheerlijkt (Suleiman 2006: 14).

Ondanks het tegenstrijdige karakter van deze antitotalitaire en antifascistische narratieven, vinden zij elkaar in het verzwijgen van 'vreemden'. De helden en slachtoffers op wie deze narratieven zich concentreerden, respectievelijk verzetsstrijders en communistische martelaren, waren mensen die de verschillende natiestaten cruciaal achtten voor hun identificatie (Lagrou 2000: 285, 291). Onderzoek naar natiestaten heeft lang de ogen gesloten voor de invloed van gender op de vormgeving en functionering van natiestaten. Nira Yuval-Davis laat in haar boek *Gender & Nation* zien hoe aan het einde van de achttiende eeuw het model van de natiestaat werd ontworpen naar het beeld van de man en hoe vrouwen en niet-burgers uit dit politiek project werden geschreven (Yuval-Davis 2003: 2). Zo pasten de oorlogservaringen van Joden bijvoorbeeld lang niet in deze narratieven. Oorlogsherinneringen aan de Holocaust sijpelden Atlantische narratieven van oorlogsherinnering binnen vanaf de jaren zestig, maar ze bleven gecensureerd in de Sovjet-Unie en haar satellietstaten (Tumarkin 1994: 121). Slechts in de jaren tachtig werd de Joodse oorlogsgeschiedenis van Centraal- en Oost-Europa herontdekt (Judt 2006: 1000; Orla-Bukowska 2006: 191). De publieke herinnering van de Holocaustervaring heeft in de jaren negentig in sommige natiestaten, zoals Duitsland, geleid tot de inclusie van de oorlogservaringen van ook andere mensen, die initieel gepercipieerd werden als 'vreemden' (Ulrich 2001).

De geopolitieke strijd inzake oorlogsherinnering voorstellen als een strijd tussen democratie en totalitarisme, of tussen communisme en fascisme, simplificeert het complexe karakter van nationale discussies over oorlogsherinnering. Elke Europese natiestaat moest een manier vinden om met de eigen oorlogservaringen om te gaan.

BELGIË, DE SOVJET-UNIE EN POLEN

In tegenstelling tot tijdens de Eerste Wereldoorlog, hadden Belgen in de jaren veertig nauwelijks gevochten op Belgisch grondgebied. Bovendien waren verzetsstrijders kleiner in aantal dan inwoners die het naziregime ondersteunden, en verschilde de samenwerking met dat regime in Vlaanderen en Wallonië, omwille van zowel de gemeenschappelijke 'etnische' Germaanse afkomst die door het naziregime werd onderstreept tijdens de oorlog, als het politieke programma van de Vlaamse Beweging. Om collectieve nationale identificatie te stimuleren, liet het narratief van oorlogsherinnering van de Belgische natiestaat Belgische inwoners geloven dat de hele natie verzet had geboden aan het naziregime en marginaliseerde het collaboratie (Lagrou 2000: 5).

Belangrijke civilsocietyorganisaties verzetten zich tegen dit narratief. Waar Belgische patriottische verenigingen aanvankelijk bijval voor hun narratieven van oorlogsherinnering hadden genoten, boetten zij aan populariteit in aan het einde van de jaren vijftig. De grootste Vlaamse politieke partij, de Christelijke Volkspartij, uitte een narratief van oorlogsherinnering waarin collaboratie centraal stond en gebruikte het strategisch om meer Vlaamse autonomie binnen België te verkrijgen (Lagrou 2000: 299-301). Deze inzet volgde uit de frustratie van de partij inzake de koningskwestie en haar wens macht te herwinnen nadat de verkiezingen van 1957 haar in de oppositie hadden geplaatst. Een vereenzelviging van Vlaams katholicisme en collaboratie zou haar verspreiding vinden in de volgende decennia en leiden tot hedendaagse communautaire lezingen van oorlogservaringen (Lagrou 1997: 156-157). Daarenboven startte het debat over de Holocaust in België later dan in omringende landen. Aangezien de Belgische regio's naar meer autonomie streefden, hadden zij er geen baat bij de morele schulden van het federale België te erven. De Holocaust werd slechts een element in de publieke oorlogsherinnering in de jaren tachtig, omdat het toen een contra-argument voor xenofobe tendensen kon vormen (Lagrou 2000: 290).

In tegenstelling tot de Atlantische wereld, waar civilsocietyorganisaties communiceerden met natiestaten over de inhoud van narratieven van oorlogsherinnering, hanteerde de Sovjet-Unie een centralistisch bestuur dat dergelijke kruisbestuiving verhinderde. Communistische oorlogservaringen werden als voorbeeld gesteld voor het deugdelijke patriottische karakter van Sovjetburgers (Wolfe 2006: 260, 268). Feiten die hiervan afweken, zoals de oorlogservaringen van Sovjetburgers tewerkgesteld in Nazi-Duitsland (inclusief Ostarbeiterinnen) werden verzwegen (Tumarkin 1994: 50). Velen van hen vestigden zich na de oorlog in de Atlantische wereld, en velen die terugkeerden naar de Sovjet-Unie ondergingen repressie (Biller 2001: 222).

Nikita Chroesjtsjov verrijkte het hegemonische Sovjetnarratief van oorlogsherinnering met herinneringsaandacht voor de doden door middel van de symbolische on-

bekende soldaat, een protagonist wiens dood betekenis gegeven kon worden zonder dit Sovjetnarratief onderuit te halen (Merridale 2007: 348). Chroesjtsjov stond vrijgelaten gevangenen uit Siberische strafkampen ook toe een eigen oorlogsnarratief te ontwikkelen, eveneens onder voorwaarde dat zij het officiële narratief intact lieten (Figes 2007: 637). Voor het eerst werden bovendien contacten gelegd met Sovjetburgers gevestigd in de Atlantische wereld, zoals de Ostarbeiterinnen in België. Deze contacten zouden verstevigd worden onder het bewind van Leonid Brezjnjev, die de herinnering aan de Sovjetoverwinning in de Tweede Wereldoorlog alom aanwezig maakte. Het glasnostprogramma van Michail Gorbatsjov liet Sovjetburgers toe civilsocietyorganisaties te vormen die openlijk het Sovjetnarratief van oorlogsherinnering becommentarieerden (Sherlock 2007: 47). Deze organisaties concentreerden zich ook op de oorlogservaringen van vergeten 'vreemdelingen' zoals Joden en Sovjetburgers gevestigd in de Atlantische wereld.

Hoewel de Sovjet-Unie pogingen ondernam om haar narratief van oorlogsherinnering op te dringen aan haar satellietstaten, lukte dat in de Poolse Volksrepubliek slechts gedeeltelijk. Een verheerlijking van communistische oorlogssuccessen vooropstellen was problematisch, aangezien de communistische regering in Polen pas aan het einde van de Tweede Wereldoorlog werd geïnstalleerd en moeite ondervond om door de Poolse bevolking gelegitimeerd te worden. Het officiële Poolse narratief van oorlogsherinnering concentreerde zich op de rol van het Sovjetleger en sympathiserende Poolse strijdkrachten, zoals de kleine Volkswacht (Gwardia Ludowa) (Zaremba 2001: 214). Zowel de oorlogsherinneringen van de talrijke Poolse soldaten die met de geallieerden in het Westen hadden gevochten, als die van het grote Poolse thuisleger dat zich verzette tegen de Sovjetinvasie (Armia Krajowa), werden beschouwd als een bedreiging voor dit narratief (Wawrzyniak 2009: 11, 86, 88). In de praktijk was de Poolse Volksrepubliek echter nooit in staat die civilsocietyorganisaties, die narratieven van oorlogsherinnering ontwikkelden waarin anticommunistisch verzet centraal stond, de kop in te drukken. Bovendien bleek het onmogelijk Polen gevestigd in het buitenland de mond te snoeren, mede aangezien de sterk veranderde staatsgrenzen een groot aantal migranten had gegenereerd. Tijdens de Koude Oorlog wonnen daarom deze oppositionele narratieven van oorlogsherinnering aan kracht.

ARENA'S VAN OORLOGSHERINNERING

Spelers van oorlogsherinnering drukken hun narratieven uit in verschillende ruimten, of arena's zoals ik ze hier wil noemen. In arena's treden zij met elkaar in contact en het narratief dat uiteindelijk publiekelijk wordt voorgesteld, is vaak uitgebreid het voorwerp van onderhandeling geweest. Zulke arena's kunnen verschillende vormen aannemen, afhankelijk van de machtsdynamiek tussen de verschillende spelers. Het kan om kerkhoven of oorlogsmonumenten gaan, maar ook om migrantenorganisaties, interviewsettings en dergelijke meer.

Arena's en de natiestaat

Herdenkingsplechtigheden vormen bij uitstek de arena waarin natiestaten publiekelijk hun narratieven van oorlogsherinnering uitdrukken. In de voetsporen van Pierre Nora hebben vele historici reeds publieke oorlogsherdenkingsplechtigheden

onderzocht en aangetoond hoe deze plechtigheden gebruikmaken van oorlogservaringen, zoals dood en opoffering, om de identificatie van mensen met de natiestaat te bevorderen (Hobsbawm & Terence; Nora). Onderzoekers zoals Jay Winter, echter, benadrukken het belang van collectief rouwen tijdens zulke plechtigheden, omdat ze een arena bieden waarin individuele rouw kan omgezet worden naar gedeelde symbolische voorstellingen die betekenis kunnen geven aan oorlogsherinneringen (Winter). Deze twee benaderingen creëren een artificieel onderscheid tussen politiek en rouwen, omdat natiestaten zowel narratieven als arena's van oorlogsherinnering bieden waarbinnen publiekelijk gerouwd kan worden, en omdat in dat rouwen, politiek nooit ver weg is (Ashplant 2000: 8, 43).

Historisch onderzoek over herinnering heeft zich dus voornamelijk geconcentreerd op de dominante spelers die narratieven van oorlogsherinnering uitdrukken: natiestaten en machtsrijke elites. Noch Hobsbawm, noch Winter stelt de constructie van natiestaten in vraag en bekritiseert nauwelijks de mannelijke symbolische voorstelling van oorlogsherdenking: de Onbekende Soldaat (Yuval-Davis 2003: 93-97). Door zich exclusief op herdenkingsplechtigheden te concentreren, hebben historici lang de narratieven en arena's van oorlogsherinnering van andere sociale groepen genegeerd. Zij stonden dus nauwelijks stil noch bij de narratieven van oorlogsherinnering van mensen die niet in het plaatje van de natiestaat passen, noch bij de mechanismen waarin spelers en arena's van oorlogsherinnering ageren.

Arena's van oorlogsherinnering zijn vanzelfsprekend beïnvloed door de karakteristieken van natiestaten. Deze karakteristieken bepalen de toegang van spelers tot, en de uitdrukking van narratieven van oorlogsherinnering in, al bestaande of nieuw geschapen arena's. De mate waarin natiestaten civilsocietyorganisaties toestaan over hun officiële narratieven te debatteren bepaalt de mogelijkheden om oppositionele narratieven te tolereren of zelfs te integreren. Hoewel natiestaten in de Atlantische wereld hieromtrent een relatief open houding hadden, voorzagen zij niet in de uitsluiting van bepaalde sociale groepen, zoals vrouwen en niet-burgers, alleen al omwille van de artificiële constructie van de natiestaat.

Achter het Ijzeren Gordijn stonden de Sovjet-Unie en haar satellietstaten niet toe dat hun officiële narratieven van oorlogsherinnering in vraag werden gesteld. Bijgevolg werden oppositionele narratieven onderdrukt, wat sowieso leidde tot hun uitsluiting in publieke arena's van oorlogsherinnering. Uitsluiting betekende echter niet automatisch stilte, omdat repressie er ook toe kon leiden dat deze narratieven hun weg vonden naar private arena's van oorlogsherinnering, zoals familiebijeenkomsten achter gesloten deuren (Merridale 2000: 62, 64-66, 76-77).

De derde benadering

In een poging om de tekortkomingen van de benaderingen van Hobsbawm en Winter op te vullen, kijkt een derde benadering, in het leven geroepen door Alistair Thomson, naar de wijze waarop oorlogsoverlevenden (gemarginaliseerd door de natiestaat) hun persoonlijke oorlogservaringen uitdrukten, en hoe die beïnvloed werd door publieke nationale oorlogsherdenkingsplechtigheden. Door gebruik te maken van een waaier aan geschreven en mondelinge bronnen, kan persoonlijke herinnering en persoonlijk vergeten nagegaan worden (Thomson 1994; Thomson 2006).

Deze benadering start van de persoonlijke oorlogsherinneringen van mensen met gelijkaardige oorlogservaringen, analyseert in welke mate hun herinneringen een plaats vinden in verschillende publieke arena's van oorlogsherinnering, en kijkt of dit dominante narratieven van oorlogsherinnering in hun bestaan bevestigt of tegenspreekt (Ashplant 2000: 17). Om dat na te gaan, maken vele onderzoekers uitgebreid gebruik van mondelinge bronnen, zich hierbij onder meer baserend op het onderscheid dat Jan Assmann maakt tussen cultureel geheugen (onze traditie, voornamelijk doorgegeven via materiële objecten zoals boeken, foto's) en communicatief geheugen (waarin orale transmissie een belangrijke rol speelt) (Assmann 1992). Bovendien zijn vele onderzoekers ervan overtuigd dat wat mensen beschouwen als hun persoonlijke herinnering, in feite zeer publiek is (Barash 2008: 114; Halbwachs & Elchardus 1991: 8). Door te praten met anderen, ontdekken mensen welke narratieven meer aanvaardbaar zijn in de sociale groep waarvan zij deel uitmaken, en leren zij welke elementen zij beter verzwijgen om groepsidentificatie mogelijk te maken. Daarom zijn mensen geneigd de narratieven van de sociale groepen waartoe zij behoren te herhalen, ondanks het feit dat ze zich hiervan vaak niet bewust zijn (Beyers 2007: 122).

Gender en arena's van oorlogsherinnering

De tweede feministische golf in de Atlantische wereld is eveneens op de kar van Thomson gesprongen. Mede door mondelinge bronnen te verzamelen, wilde die de bijna uitsluitend mannelijke voorstelling in oorlogsherinnering aankaarten. Er werd aangetoond dat het lijden van mannen gemakkelijker in narratieven van oorlogsherinnering kon worden ingeschreven dan dat van vrouwen, omdat het lijden van de eersten in verband werden gebracht met deugdzaamheid en eer voor de natiestaat, terwijl dat van de laatsten vaak geassocieerd werd met schaamte (Schwegman 1995: 147). Feministisch onderzoek analyseerde hoe de oorlog vooroorlogse genderverhoudingen overhoop gooide, en hoe dominante narratieven van oorlogsherinnering nadien op normatieve wijze probeerden deze vooroorlogse orde te herstellen. De politiek wetenschapster Claudia Lenz beweert dat de bezetting mannen bang maakte om hun leidende rol in de samenleving te verliezen. Als gevolg hiervan concentreerden dominante narratieven van oorlogsherinnering zich vooreerst op mannelijke deugdelijkheid, verstaan als de identificatie van mannen met de verdediging van hun natiestaat. Vrouwen daarentegen werden slechts zelden afgebeeld. In narratieven van oorlogsherinnering nemen zij vaak de gestalte aan van moeders of huisvrouwen, die de haard bewaren terwijl hun echtgenoten aan het front verblijven, of van dissidentes die doelbewust vooroorlogse sociale normen (onder meer inzake seksualiteit) aanvochten en daarom na de oorlog gestraft dienden te worden (Diederichs 2006: 159; Lenz 2003: 44, 46, 51). Aleida Assmann formuleerde dat als volgt:

> "Zolang heldhaftige grootheid de toegangspoort tot culturele herinnering vormt, en zolang klassieken gecanoniseerd worden, vallen vrouwen systematisch ten prooi aan vergetelheid. Dit kan tot structurele amnesie leiden." (Assmann 1999: 61).

Wanneer het lijden van vrouwen een plaats zou krijgen in dominante narratieven van oorlogsherinnering, dan geeft men ook toe dat soldaten zich niet altijd deugdzaam hebben gedragen, wat de Onbekende Soldaat van zijn sokkel werpt. Als gevolg van

de hier genoemde uitsluitingsmechanismen zijn vrouwelijke afbeeldingen op oorlogsmonumenten slechts van recentere datum (Schönfeld).

Vele onderzoekers vinden mondelinge bronnen voldoende om te leren over sociale groepen en zien interviewsettings als arena's van oorlogsherinnering. Zij benadrukken bijvoorbeeld dat de marginalisering van de oorlogsherinneringen van vrouwen in publieke arena's een stimulans vormde voor het interviewen van vrouwen. Deze onderzoeken brachten de voorheen private oorlogsherinneringen van vrouwen door middel van, onder meer, publicaties in de publieke sfeer, en stonden daarmee aan de wieg van een nieuwe arena van oorlogsherinnering.

Deze derde weg vond zijn wortels in de Atlantische wereld in de jaren zeventig, en in Oost- en Centraal-Europa slechts na de val van het communisme. Recent zijn bovendien wisselwerkingen merkbaar tussen deze nieuwe onderzoeksinzichten op basis van mondelinge interviews met voormalige Ostarbeiterinnen, en de initiatieven van Duitse, Oostenrijkse en Oekraïense natiestaten en civilsocietyorganisaties. Op deze wijze zijn nieuwe arena's van oorlogsherinnering ontstaan, in de vorm van standbeelden en herdenkingsstenen (Schönfeld).

De derde benadering voorbij

De derde benadering, net als de benaderingen van Hobsbawm en Winter, negeert de machtsdynamiek tussen spelers van oorlogsherinnering doorheen de tijd om toegang tot arena's van oorlogsherinnering te verkrijgen, behouden of verliezen (Müller 2002: 3). Het recente onderzoek van Harald Welzer en zijn collega's van het Center for Interdisciplinary Memory Research in Essen schenkt aandacht aan machtsdynamiek in familiale arena's van oorlogsherinnering. De onderzoekers interviewden niet enkel individuele familieleden, maar organiseerden ook familiediscussies om te kijken welke familieleden een leidende rol speelden in de constructie van familieherinneringen (Welzer & Lenz 2007: 8).

Dat onderzoek gebruikte de methoden van de derde benadering om de narratieven van oorlogsherinnering van migrantenvrouwen en -mannen te ontrafelen. Daarenboven besteedt het aandacht aan de verhouding tussen machtsdynamiek en oorlogsherinnering doorheen de tijd. Door middel van archiefonderzoek in België, Polen en de Russische federatie, het afnemen van 26 diepte-interviews en het uitvoeren van *deed participant observation* in migrantenorganisaties, onderzocht ik hoe mensen van twee migrantenstromen zich in groepen verzamelden en hoe zij in deze groepen narratieven van oorlogsherinnering ontwikkelden. Waren deze groepen eigen arena's van oorlogsherinnering, of lobbyden zij voor de uitdrukking van hun oorlogsherinneringen in andere arena's van oorlogsherinnering? Door de pijlen te richten op groepsniveau, ziet men verschillende in- en uitsluitingsmechanismen van publieke oorlogsherinnering aan het werk. Deze mechanismen konden migrantenvrouwen en -mannen verhinderen hun oorlogsherinneringen publiekelijk te uiten.

DE OORLOGSHERINNERINGEN VAN GEWEZEN DIVISIESOLDATEN EN VOORMALIGE OSTARBEITERINNEN

De betekenisgeving aan oorlogservaringen van geallieerde soldaten uit Polen en Ostarbeiterinnen verschilt aanzienlijk.

Geallieerde soldaten uit Polen groeiden door de jaren heen van een marginale naar een dominante speler van oorlogsherinnering in de Belgische publieke oorlogsherinnering, voornamelijk dankzij de ondersteuning van civilsocietyorganisaties in België en Groot-Brittannië, waar de niet-communistische Poolse regering in ballingschap zetelde (Venken 2010a). Ostarbeiterinnen ontgroeiden hun marginale positie niet, maar werden gemobiliseerd door een dominante Moskouse organisatie precies om hun eigen oorlogsherinnering te verhinderen, aangezien die de manier waarop de Tweede Wereldoorlog in de Sovjet-Unie officieel herdacht werd kon bezoedelen (Venken 2009b). Deze verschillen hebben te maken met de vooraanstaande plaats voor mannen in publieke oorlogsherinnering en de Koude Oorlogscontext die soldaten en Ostarbeiterinnen construeerde tot politieke opponenten, respectievelijk slachtoffers van het communisme en communisten (Venken 2009a; Venken 2010b).

Ook de manier waarop geallieerde soldaten uit Polen en Ostarbeiterinnen in groep hun oorlogservaringen herinnerden in de publieke sfeer, verschilde. De geallieerde soldaten deden dat bijvoorbeeld op het Pools militair kerkhof van Lommel, waar hun strijdmakkers, die tijdens de bevrijding van België stierven, begraven liggen (Venken 2007). De Ostarbeiterinnen traden op met hun koor en zongen weliswaar Sovjetpropagandaliederen, maar voegden aan deze liederen door performatieve hulpmiddelen, in stilzwijgen een betekenis toe die de officiële Sovjetoorlogsherinnering verwierp. Zo ontwierpen ze voor zichzelf een eigen oorlogsherinnering (Venken 2010c).

Groepsbeleving bleek ook cruciaal voor betekenisgeving aan ervaringen met het lichaam. Het engagement van een migrantenorganisatie van geallieerde soldaten uit Polen in de erkenning van hun oorlogstrauma door de Belgische staat stelt vandaag de betrokkenen in staat over die oorlogservaringen te praten. De organisatie van Ostarbeiterinnen liet dergelijk engagement na, maar zorgde er wel voor dat Ostarbeiterinnen die omwille van moeilijke oorlogservaringen geen kinderen konden krijgen, tijdens bijeenkomsten van de organisatie met de kinderen van moeders-Ostarbeiterinnen konden spelen (Venken 2009c).

BESLUIT

Onderzoek naar de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog reduceert zich nog voornamelijk tot één specifieke arena van oorlogsherinnering. Het betreft vaak hetzij herdenkingsplechtigheden, waar dominante spelers van oorlogsherinnering zich laten horen, hetzij interviewsettings, waar marginale spelers van oorlogsherinnering spreken. Dergelijk onderzoek gaat echter niet na welke krachten bepaalde oorlogsherinneringen leiden naar uitdrukking in zulke plaatsen. De bottom-upbenadering die ik volgde, gaat in op de interactie tussen dominante spelers, op mechanismen van marginalisatie en mobilisatie, en op de karakteristieken van de oorlogservaringen zelf, om te tonen hoe ze al dan niet de oorlogsherinneringen van de bestudeerde migranten naar plaatsen van uitdrukking geleid hebben.

Vanuit het perspectief van mensen uit twee migrantenstromen, onderzocht ik de dynamische wisselwerking van dominante en gedomineerde spelers van oorlogsherinnering. Het onderzoek laat ook zien of, wanneer en hoe hun herinneringen hun uitdrukking vonden in bestaande of nieuw geschapen arena's van oorlogs-

herinnering, en, als gevolg hiervan, in- of uitgesloten werden van publieke oorlogsherinnering.

Het onderzoek toonde dat enkel geallieerde soldaten van Polen hun oorlogsherinneringen uitdrukten tijdens herdenkingsplechtigheden en ontdekte bovendien hoe plaatsen die nooit in het hoofd van wetenschappers waren opgekomen, de mogelijkheid boden oorlogservaringen uit te drukken. Ik verwijs bijvoorbeeld naar een podium waarop Sovjetpropagandaliederen werden gezongen, of bijeenkomsten van een migrantenorganisatie waar voormalige Ostarbeiterinnen zonder kinderen met de kinderen van hun vriendinnen konden spelen.

De Koude Oorlogscontext en genderconstructies waren duidelijk beslissende factoren voor de constructie en articulatie van oorlogsherinneringen bij de bestudeerde migranten. De oorlogservaringen en karakteristieken van beide stromen waren reeds erg verschillend, maar de Koude Oorlog en genderconstructies bepaalden bijkomend de plaats die de bestudeerde migranten in de narratieven en arena's van oorlogsherinnering kregen/innamen, zowel in hun thuis- als hun gastsamenleving. Geallieerde oud-strijders van Polen genoten zonder twijfel van gunstigere omstandigheden dan voormalige Ostarbeiterinnen om hun oorlogsherinneringen te ontwikkelen en uit te drukken.

NOTEN

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn proefschrift Straddling the Iron Curtain? Migrants' War Memories. Het proefschrift is gearchiveerd op http://hdl.handle.net/1979/2028. Een lijst van de publicaties die voorvloeiden uit mijn doctoraatsonderzoek is te vinden op: https://lirias.kuleuven.be, onder Venken, Machteld.

2 Postdoctoraal onderzoekster van het Bijzonder Onderzoeksfonds van de K.U.Leuven, Faculteit Letteren, Onderzoekseenheid Moderniteit en Samenleving.

3 De divisie bevrijdde ondermeer Ieper, Roeselare, Tielt, Aalter, Gent, Lokeren en Sint-Niklaas. Na de bevrijding van Zeeuws-Vlaanderen stak ze begin september opnieuw de Belgische grens over, en bevrijdde Rijkevorsel, Beerse, Merksplas en Baarle-Hertog (Iwanowski; Marchal; Skibinski; Stanczyk; Van Poucke 1990; Verbeke et al.).

BIBLIOGRAFIE

Anoniem (1947). 1. *Dywizja Pancerna w walce*. Brussel: La Colonne.

Ashplant, T. G., Dawson G. & Roper, M. (2000). 'The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics' In: Ashplant, T. G., Dawson G. & Roper, M. (red.) *The Politics of War Memory and Commemoration*. Londen/New York: Routledge, pp. 3-85.

Assmann, A. (1999). *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck.

Barash, A. (2008). 'Analyzing Collective Memory' In: Mendels, D. (red.) *On Memory. An Interdisciplinary Approach*. Oxford: Peter Lang, pp. 100-116.

Beyers, L. (2007). 'Unfolding Urban Memories and Ethnic Identities: Narratives of Ethnic Diversity in the Limburg Mining Towns, Belgium' In: Herbert, J. & Richard R. (red.) *Testimonies of the City. Identity, Community and Change in a Contemporary Urban World*. Aldershot: Ashgate Press, pp. 119-138.

Biller, J. (2001). 'Die Repatrierung und das Leben in der Sowjetunion' In: Nolte, H.H. (red.) *Häftlinge aus der USSR in Bergen-Belsen. Dokumentation der Erinnerungen. 'Ostarbeiterinnen' und 'Ostarbeiter', Kriegsgefangene, Partisanen, Kinder und zwei Minsker Jüdinnen in einem deutschen KZ*. Frankfurt am Main: Peter Lang, pp. 205-225.

Bock, G. (1986). *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.

Diederichs, M. (2006). *Wie geschoren wordt moet stilzitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen*. Amsterdam: Boom.

Figes, O. (2007). *Fluisteraars. Leven onder Stalin*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, Standaard Uitgeverij.

Frankenberger, T. (1997). *Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangarbeiterinnen*.

Münster: Westfälisches Dampfboot.

Grintsjenko, G. (2004). *Nevygadane. Ustni istoriï ostarbajteriv*. Charkiv: Instytut Istoriï Ukraïny.

Grossmann, A. (1986). 'Fremd- und Zwangarbeiter in Bayern 1939-1945' *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 34 (1).

Halbwachs, M. & Elchardus, M. (1991). *Het collectief geheugen*. Leuven: Acco.

Hobsbawm, E. & Terence, R. (2005). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hoffmann, K. (2001). 'Schichten der Erinnerung, Zwangarbeitserfahrungen und Oral History' In: Reininghaus, W. & Norbert R. *Zwangarbeit in Deutschland 1939-1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topographie und Erschliessungsstrategien*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, pp. 62-75.

Iwanowski, W. (1979). 'Poles and the liberation of Belgium (September 1944)' *Polish Perspectives* 22 (11).

Judt, T. (2006). *Na de Oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.

Kajpus, C. & Van Dam, O. (1996). *Non omnis moriar. Het verhaal van Czeslaw Kajpus, officier bij de Eerste Poolse Pantserdivisie en de bevrijding van 1944*. Leuven: Kritak.

Lagrou, P. (1997). 'Welk vaderland voor de vaderlandslievende verenigingen? Oorlogsslachtoffers en verzetsveteranen en de nationale kwestie, 1945-1958' *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 3, 143-161.

Lagrou, P. (2000). *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lenz, C. (2003). *Haushaltspflicht und Widerstand:Erzählungen norwegischer Frauen über die deutsche Besatzung 1940 - 1945 im Lichte nationaler Vergangenheitskonstruktionen*. Tübingen: Diskord.

Maczek, S. (1990). *Od podwody do czołga*. Lublin/Londen: Towarzystwo Naukowe KUL, Orbis Books Ltd.

Marchal, J.-P. (1980). *De bevrijding van Gent*. Gent: J. Verbeke.

Merridale, C. (2000). *Night of Stone. Death and Memory in Russia*. Londen: Granta Books.

Merridale, C. (2007). *Ivans Oorlog. Leven en dood in het Rode Leger, 1939-1945*. Amsterdam: Manteau.

Müller, J.-W. (2002). 'Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory' In: Müller, J.-W. (red.) *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-35.

Niven, B. (2007). *The Buchenwald Child. Truth, Fiction and Propaganda*. Rochester, New York: Camden House.

Nora, P. (1984). *Les lieux de mémoire*. Parijs: Gallimard.

Orla-Bukowska, A. (2006). 'New Threads on an Old Loom. National Memory and Social Identity in postwar and post-communist Poland' In: Ned Lebow, R., Kansteiner W. & Fogu, C. (red.) *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham and London: Duke University Press, pp. 171-209.

Ostrovskaja, I. S. & Sjtsjerbakova, I. L. (2007). 'Opit prinuditelnovo truda v ustnych svidetelstvach byvsjich ostarbaiterov' In: *Ustnaja istorija (Oral History): teorija i praktika. Materialy vserossijskovo nautsjnovo seminaria (Barnaul, 25-26 sentjabrja 2006 g.)*. Barnaul: Barnaulskij gosudarstvennij universitet, pp. 75-83.

Pinet, T. (1994). 'L'action de la première division blindée polonaise vue par la population belge' In : Institut d'Histoire de l'Armée Polonaise et le Centre de Documentation Historique des Forces Armées Belges (red.) *La Première Division Blindée du Général Maczek dans le cadre de la libération de la Belgique en 1944. Programme Colloque Polono-Belge Zagan*, 25 juin 1994. Zagan : 11 Division de Cavalerie Blindée casernée à Zagan.

Poljan, P. (2002). *Zjertvy dvuch diktatur. Zjizn', trud, unizjenie i smert' sovetskich voennoplennych i ostarbajterov*. Moskou: Institut geografii Rossijskoj Akademii Nauk.

Reiter, R. (1993). *Tötungsstätten für ausländische Kinder im Zweiten Weltkrieg. Zum Spannungsverhältnis von kriegswirtschaftlichen Arbeitseinsatz und nationalsozialistischer Rassenpolitik in Niedersachsen*. Hannover: Hahn.

Schönfeld, M. (2003). 'Von der Abwesenheit der Opfer zu einer später Erinnerung. Denkmale für Zwangsarbeiterinnen und Zwangarbeiter in Berlin' In: Bräutigam, H., Fürstenberg, D. & Bernt, R. *Zwangsarbeit in Berlin 1938-1945*, Berlijn: Metropol, pp. 281-308.

Schwarze, G. (1997). *Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder*. Essen: Klartext Verlag.

Schwegman, M. (1995). 'Oorlogsgeschiedschrijving en seksueel geweld. Het probleem van de historisering van het vrouwelijke slachtofferschap' *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 15, pp.145-152.

Sherlock, T. (2007). *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia. Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*. New York: Palgrave Macmillan.

Sjilova, I. S. (2007). 'Zjensjtsjina v vojne' In: *Ustnaja istorija (Oral History): teorija i praktika. Materialy vserossijskovo nautsjnovo seminaria (Barnaul, 25-26 sentjabrja 2006 g.)*. Barnaul: Barnaulskij gosudarstvennij universitet, pp. 111-114.

Skibinski, F. (1958). *De deelname van de Polen aan de bevrijding van België - september 1944*. Brussel: Belgisch-Poolse vereniging.

Stanczyk, H. (1994). 'L' itinéraire de combat de la Première Division Blindée de Falaise jusqu'à Willemshaven. Juillet 1944-mai 1945' In: Institut d'Histoire de l'Armée Polonaise et le Centre de Documentation Historique des Forces Armées Belges (red.) *La Première Division Blindée du Général Maczek dans le cadre de la libération de la Belgique en 1944. Programme Colloque Polono-Belge Zagan, 25 juin 1994.* Zagan : 11 Division de Cavalerie Blindée casernée à Zagan.

Suleiman, S. (2006). *Crises of Memory and the Second World War.* Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.

Thomson, A. (1994). *Anzac memories: living with the legend.* Melbourne, Autralia: Oxford University Press.

Thomson, A. (2006). 'Anzac Stories: Using Personal Testimony in War History' *War & Society* 25(2).

Tumarkin, N. (1994). *The Living & The Dead. The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia.* New York: Basic Books.

Ulrich, H. (1986). *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* Berlin-Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachf. GmbH.

Ulrich, H. (1993). 'Zwangarbeiter in Der Deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945. Ein Überblick' In: Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (CREHSGM / NCWO) (red.) *De Verplichte tewerkstelling in Duitsland. Le Travail Obligatoire en Allemagne, 1942-1945.* Brussel: CREHSGM / NCWO, pp. 165-180.

Ulrich, H. (2001). 'Zwangsarbeit im "Dritten Reich". Kenntnisstand, offene Fragen, Forschungsprobleme' In: Reininghaus, W. & Norbert R. *Zwangarbeit in Deutschland 1939-1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topographie und Erschliessungsstrategien.* Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, pp. 16-37.

Van Alphen, J. (1983). *Polegli na polu chwaly. Killed in Action. 1. Polska Dywizja Pancerna. 1st Polish Armoured Division.* Breda: Generaal Maczek Museum.

Van Poucke, G. (1990). *La première division blindée polonaise en Belgique, septembre 1944.* Brussel: Union des fraternelles de l'Armée secrète, Pygmalion.

Venken, M. (2007). 'Constructie en receptie van het collectieve geheugen bij enkele gewezen divisiesoldaten in België. De Koude Oorlog in praktijken' *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis / Reveu belge d'histoire contemporaine* 37 (3-4).

Venken, M. (2008). 'Gemengd huwen, nationaliteit en de verschillen voor mannen en vrouwen. Poolse oudgedienden en Ostarbeiterinnen in België tijdens de Koude Oorlog' *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (1).

Venken, M. (2009a). 'Polish Liberators and Ostarbeiterinnen in Belgium During the Cold War: Mixed Marriages and the Differences for Immigrant Men and Women' In: Schrover, M. & Yeo, E. (red.) *Gender and Migration in global, historical andtheoretical perspective.* London: Routledge, pp. 54-75.

Venken, M. (2009b). 'Straddling the Iron Curtain? Migrants' War Memories (In spreidstand over het IJzeren Gordijn heen? De oorlogsherinneringen van migranten)' *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis / Reveu belge d'histoire contemporaine* 39 (1-2).

Venken, M. (2009c). 'Bodily Memory: Introducing Immigrant Organisations and the Family' *History of the Family. An International Quarterly* 14 (2).

Venken, M. (2010a). 'Mobilizacja transnacjonalna polskich kombatantów polskich w Belgii, 1945-1970'. *Pamiec i Sprawiedliwosc* 16 (2) (in druk).

Venken, M. (2010b). 'Former Ostarbeiterinnen in Belgium: from invisible communists to visible victims and babushkas' *Minerva Journal of Women and War. Special issue on Foreign Labour in War-time Germany: the Gender perspective* (in druk).

Venken, M. (2010c). *Wie Singen Kriegserlebnisse Sinn verleihen kann.* In Boesen, E. & Lentz, F. (red.) *Migration et mémoire. Concepts et méthodes de recherche/Migration und Erinnerung. Konzepte und Methoden der Forschung.* Luxemburg: Luxemburg Lit Verlag (in druk).

Verbeke, R. et al. (1984). *De Eerste Poolse Pantserdivisie en de bevrijding van Vlaanderen in september 1944.* Gelegenheidsbrochure Vlaamse Steden herdenking september 1984.

Verstockt, B. (2004). *Vechten voor geen Vaderland.* Brussel: Vlaams Audiovisueel Fonds, coproductie VRT (documentaire).

Vögel, B. (1999). *Entbindungsheim für Ostarbeiterinnen. Braunschweig, Broitzemer Strasse 200.* Hamburg: Inter-Abo-Betreuungs-GmbH.

Wawrzyniak, J. (2009). *ZBoWiD i pamiec drugiej wojny swiatowej 1949-1969.* Warschau: Trio.

Welzer, H. & Lenz, C. (2007). *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis.* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

Winter, J. (1995). *Sites of memory, sites of mourning.* Cambridge: Cambridge University Press.

Wolfe T. C. (2006). 'Past as Present, Myth, or history? Discourses of time and the Great Fatherland War' In: Ned Lebow, R., Kansteiner W. & Fogu, C. (red.) *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham/ Londen: Duke University Press, pp. 249-283.

Yuval-Davis, N. (2003). *Gender & Nation*. Londen: Sage.

Zaremba, M. (2001). *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warschau: Trio.

Zegenhagen, E. (2004). 'Facilities for Pregnant Forced Laborers and Their Infants in Germany (1943-1945)' In: Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum (red.) *Children and the Holocaust. Symposium Presentations*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, pp. 65-76.